

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
Стародубець Галини Миколаївни, на дисертацію
**Антонюка Ярослава Миколайовича «Діяльність спеціальних підрозділів
українських націоналістичних організацій (1921-1991)»**,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Актуальність теми дисертації, зв'язок з науковими програмами, темами. Актуальність теми рецензованої наукової праці викликана насамперед потребою вивчення важливих складових українського національно-визвольного руху як складного, багаторівневого суспільно-політичного явища. Не менш важливим є й гносеологічний аспект - іманентні потреби сучасної історичної науки докопуватися до нових пластів історії, продукувати нові знання та переосмислювати їх.

Варто наголосити і на суспільній значущості роботи для країни, в якій перманентно розгортаються гострі дискусії з приводу визначення ролі та місця українських націоналістичних організацій в процесі українського державотворення. Серед основних складових цього руху особливе місце займають спеціальні підрозділи, зокрема СБ ОУН, діяльність якої в історіографії представлена діаметрально протилежними оціночними судженнями.

Наукова актуальність дослідження визначається й тим, що вітчизняна та закордонна історіографія діяльності українських національних організацій, із певних причин приділила недостатню увагу питанням функціонування їхніх спеціальних підрозділів у визначений Я.Антонюком період. Ця дисертаційна робота безперечно доповнює загальні уявлення про багатогранну діяльність українських національних організацій у цілому. Немає сумніву, що вітчизняні історики, щонайменше, з другої половини 1990-х років тримають діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у полі своєї уваги, але до цього часу ця тема розглядалася скоріше фрагментарно. Запропоноване ж дослідження цілісно об'єднує сімдесятирічний період розвитку спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. При цьому автором виокремлено основні етапи розвитку організаційної структури та діяльності. Тому сама постановка наукової проблеми містить ознаки новизни.

Дисертацію виконано в рамках науково-дослідницької теми кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Трансформаційні процеси у суспільно-політичному, культурному та етнічнонаціональному житті західних земель України (кінець XVIII–XX ст.)» та науково-дослідного сектора Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953 рр.): досвід і шляхи удосконалення» (державний реєстраційний номер – 0117 U 007141).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх вірогідність. Здійснене дослідження є доволі ґрунтовним за кількістю окремо проаналізованих аспектів загальної проблеми. Перелік поставлених дисертантом дослідницьких завдань, свідчить про масштабність здійсненої ним роботи. Заслугує на повагу кількість використаних

джерел та літератури, що містить 2322 позиції, включаючи 1586 опрацьованих справ 39 українських, 8 іноземних, 2 приватних та 4 краєзнавчі музеї. Зауважимо, що значну частину цього списку становить документи з 19 фондів ГДА СБУ.

Об'єктом свого дослідження Я.М.Антонюк обрав українські націоналістичні організації. Обраний автором предмет дослідження досить складний. Дисертант підійшов до його розкриття не спрощено, а здійснив глибокий, усебічний, неупереджений аналіз, намагаючись глибоко розглянути питання, які до тепер контроверсійно оцінюються в історіографії. Точний вибір об'єкта і предмета дослідження дозволив Я.М.Антонюку сформулювати з високим рівнем обґрунтованості його мету (на основі комплексного аналізу джерел та використання сучасної методології пізнання історичних процесів розкрити структуру і напрями діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій в окреслених хронологічних межах (с.24)) та завдання.

Виходячи з хронологічних рамок написання наукових праць проблематики дослідження та методологічних підходів, використовуваних їх авторами, Ярослав Миколайович цілком слушно запропонував поділ видань на чотири основні групи: діаспорну, радянську, сучасну українську та зарубіжну (с.32).

Джерельна база дисертації відзначається різноплановістю та інформативною насиченістю, що дозволяє всебічно вивчити проблему. Не можна не відзначити й той факт, що окрім документів офіційного характеру (звіти, довідки, інформаційні повідомлення, оперативні зведення тощо), в дослідження залучено також 93 архівно-кримінальні справ на керівників спецпідрозділів українських націоналістичних організацій різних рівнів, спогади учасників українських націоналістичних організацій; співробітників радянських спецслужб; очевидців тогочасних подій з цивільного населення.

У теоретико-методологічній частині роботи автор досить детально і фахово охарактеризував методологічні підвалини проведеного дослідження. Належна увага приділяється висвітленню «особливостей застосування окремих методологічних підходів для створення «темпоральної композиції дослідження» (с.86); «розкриття особистісного світогляду керівників та співробітників спецпідрозділів українських націоналістів» (с.с. 85-86). Намагаючись сформулювати повне уявлення про передумови та особливості створення розвідувальних і контррозвідувальних підрозділів українських націоналістів, простежити їх еволюцію в процесі історичного розвитку, автор дисертації цілком виправдано застосував історико-генетичний та проблемно-генетичний методи (с.89).

Цілком виправдано в цій частині роботи дисертант зупиняється на аналізі термінологічного апарату, оскільки, «незважаючи на безперервні пошуки істориками найбільш вдалих формулювань, досі її ключовими проблемами залишається відсутність уніфікованості та ідеологічно-пропагандистський спадок попередніх епох». Предметом спеціального розгляду Ярослава Миколайовича стали варіанти термінології щодо діяльності українських націоналістичних організацій (поняття: «націоналізм», «ОУН і УПА, «Рух опору»). Поза сумнівом позитивним моментом цієї частини розділу є подання автором тлумачення низки важливих термінів і понять, які використовуються в роботі (с.с.108-109). Чітке окреслення Я.Антонюком понятійно-термінологічного апарату сприяє кращому сприйняттю і розумінню предмета рецензованого наукового дослідження.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів, повнота їх викладу в опублікованих працях. Пропонований Ярославом Миколайовичем варіант архітектоники висвітлення проблеми цілком відповідає поставленим меті та завданням, є вдалою матрицею викладу матеріалу. В окремому розділі дисертації розглядається генеза структури спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій на різних етапах їх розвитку: період Другої Речі Посполитої (1921–1939; нацистсько-радянської анексії Польщі (1939– 1941); німецько-румунсько-угорської окупації (1941–1944); підрозділи УПА та УНС (1943–1947); перехід фронту та завершення Другої світової війни (1944–1945); післявоєнний період (1946– 1950-ті); ЗЧ ОУН, ОУН(з) та ЗП УГВР (1945–1991); «Мельниківці» (1940–1970)».

На підставі значної кількості різноманітних джерел автору вдалося реконструювати генезу творення перших спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій – від розвідного референта (референтури) у 1921 р. до референта Служби безпеки при КЕ ОУН на ЗУЗ в лютому 1939 р. Обґрунтованим є висновок дисертанта, що у міжвоєнний період «розвиток розвідувальної мережі ОУН мав регіональні особливості. Найкращим він був у Східній Галичині, особливо в прикордонному Тарнопільському воєводстві. Дещо гіршою була ситуація на Волині, і, загалом: що далі на північ, то розвідувальна мережа ОУН мала менший розвиток» (с.123).

Автор ґрунтовно розкриває коло завдань, вирішення яких лежало в площині компетенції СБ під час німецько-радянської війни: створення наприкінці липня 1941 р. Української Народної Міліції на теренах «Холмщини, Підляшшя, Галичини, Волині, Західного Полісся, а також частково Буковини й Поділля»; розбудова Української Державної Безпеки; відправлення на «Східні українські землі» похідних груп (с. 133); розвиток мережі СБ на ЗУЗ та СУЗ (с. 134); надання допомоги українцям, які постраждали від каральних дій поляків та німців (с. 138).

Значна увага в цій частині роботи приділена аналізу форм співпраці СБ зі збройними підрозділами УПА в різні періоди її діяльності. Зокрема, Ярослав Антонюк з прискіпливою скрупульозністю розкриває специфіку повноважень та становища СБ в період переходу повстанськими підрозділами лінії фронту (1944 р.) та розпуску бригад УПА (осінь 1945 р). Автором акцентується увага на діяльності ВПЖ УПА-Північ та УПА-Південь (с.144) та на території Галичини (с. 147). На підставі аналізу широкого кола різнопланових джерел, дисертант дійшов висновку, що «до осені 1945 р. структура СБ ОУН в Україні, за винятками незначних регіональних особливостей, стала уніфікованою» (с.162).

Логічно виправданим є фокусування уваги автора на діяльності колишніх оунівців у таборах ГУЛАГу, де ними було створено осередки так званої «табірної СБ», яка займалася виявленням та ліквідацією агентів табірної адміністрації, а також брала участь в акціях непокори в'язнів (с.171).

Особливий інтерес викликає підрозділ дисертації, присвячений висвітленню структурних трансформацій спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій в країнах Заходу, насамперед у Німеччині, яка на 1945 року була місцем найбільшого скупчення українських емігрантів.

Розвідувальна діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій розглядається дисертантом у наступному розділі дослідження. В контексті вирішення зафіксованих вступною частиною роботи дослідницьких завдань, автор ставить акцент на особливостях розгортання

територіальної розвідувальної мережі в підпіллі УВО та ОУН і доводить, що вона здійснювалася за територіальним принципом (с. 216). В окремому параграфі розділу Ярослав Миколайович характеризує агентуру у збройних підрозділах супротивника». На думку автора, «набуття агентурних позицій у Війську Польському стало однією із головних причин виникнення розвідки УВО» (с.218). Привертає увагу такий цікавий аспект дослідження як «розбудова розвідувальної мережі у винищувальних батальйонах та групах воєнізованої охорони промислових підприємств» (с.с.224-225

Достатня аргументованість і новизна присутня в авторському дослідженні агентури в середовищі громадсько-політичних організацій. На підставі аналізу та співставлення різнопланових джерел дисертант прослідковує динаміку розгортання цього напрямку діяльності спецпідрозділів українських націоналістичних організацій упродовж 1920 -х – 1950-х років. Я. Антонюк стверджує, що в різні періоди об'єктами їх зацікавлень виступали: унерівці, гетьманці, ундівці, соціал-радикали, соціал-демократи, радянські, польське підпілля, «мельниківців», молодіжні громадсько-політичні організації. При цьому ставиться акцент на відмінностях ведення означеного напрямку розвідувальної діяльності в українських землях та осередках західної української діаспори (с.241).

Елементи новаторства містять підпункти розділу, в яких характеризуються методи збору і аналізу інформації з відкритих джерел та забезпечення зв'язку. Автор послідовно та ретельно аналізує коло відкритих джерел інформації та специфіку їх опрацювання СБ. Гарним прикладом застосування дисертантом регіонального та системного підходів у поєднанні з принципами об'єктивності та історизму є здійснений ним аналіз організації мережі зв'язку, що дало можливість з'ясувати, яким чином забезпечувалася розвідувальна діяльність українських націоналістичних організацій упродовж досліджуваного періоду, які чинники впливали на її реорганізацію в період міжвоєнного часу, Другої світової війни та повоєнних років та зміну завдань.

Особливий інтерес викликають доробки автора щодо аналізу контррозвідувальної та судово-дисциплінарної практики: збір інформації про агентуру супротивника; внутрішні перевірки та контроль за дотриманням конспірації; проведення «оперативних ігор»; агітаційно-викривальні заходи; оперативно-облікова справа; проведення слідчих дій; судово-дисциплінарна практика. У дослідженні об'єктивно показано форми і способи конспірації та перевірки кадрів в умовах діяльності українських націоналістичних організацій під тиском різних політичних обставин (наприклад, після початку німецько-радянської війни (с.303), встановлення радянської влади (с.с.306-307), на еміграції (с.с.308-309). Заслугове на увагу вмиле застосування дисертантом методу контент-аналізу в поєднанні з методами емпатії та просопографічного, що дало йому можливість проаналізувати та узагальнити чималий масив архівного та історіографічного матеріалу, який стосується оперативно-облікової документації СБ ОУН та оперативних картотек спеціальних підрозділів українських націоналістів за кордоном.

Концептуально важливим є шостий розділ дисертації «Диверсійно-терористична та оперативно-бойова діяльність», в якому, зокрема, проаналізовано каральний аспект протидії оперативним джерелам супротивника всередині підпілля шляхом ліквідації внутрішніх агентів, інформаторів супротивника серед оточення підпілля, прибічників та представників окупаційної адміністрації. Позитивним

моментом роботи є й те, що автор намагається максимально об'єктивно та неупереджено висвітлити наслідки проведених СБ акцій з ліквідації внутрішніх агентів, зокрема, в післявоєнний період. На підставі аналізу значного масиву документального матеріалу, Я.Антонюк називає їх неоднозначними, стверджуючи, «що, з одного боку, вдалося знищити чимало агентів, але, з іншого, «чистки» створили атмосферу страху та підривали бойовий дух. Паралельно виник супротив каральним діям СБ» (с.363).

У цьому розділі дисертаційної праці «Кадровий склад, навчально-виховна та протизлочинна робота» Ярослав Миколайович проаналізував комплекс чинників, які його формували. Насамперед, йдеться про підготовку співробітників методом самоосвіти, участі в організованих СБ ОУН нелегальних вишколах, розвідувальних курсах. Дослідницька свіжість властива науковій розробці проблеми вивчення моделей поведінки та психологічних особливостей співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістів. Важливе значення надавалося повсякденній конспірації, психологічній та фізичній витривалості. Домінантою поведінки була постійна готовність до самопожертви. (с.439). Загалом ця проблема досі є мало висвітленою в українській історіографії. Однак, хотілося б звернути увагу автора на дисертаційне дослідження молодого дніпровського вченого Прокопова В. Ю. «Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943-1947)», в якому досить детально висвітлюється повсякденне життя і побут повстанців і підпільників крізь призму аналізу їх морально-психологічного та фізичного стану, способів та методів розв'язання конфліктних ситуацій тощо. Думається, використання праць цього дослідника розширило б історіографічну основу вивчення цього аспекту предмету дослідження.

Виграшним моментом цього розділу роботи є спроба в окремому підрозділі змоделювати колективний образ співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (с.с. 456-463). На підставі опрацювання значної кількості архівних документів, історіографічних напрацювань, Я.Антонюк виділяє їх просопографічний портрет на кожному етапі діяльності. *Однак, на нашу думку, автор обмежується лише констатацією цифрових даних, почасти без належного обґрунтування. Для прикладу, він стверджує, що «у гендерному співвідношенні СБ була, як правило, чоловічою референтурою. Єдиний напрям, де жінки відігравали помітну роль, – розвідка, у якій вони могли займати найвищі посади» (с. 458). Проте автор не наводить жодного прикладу у підтвердження такого висновку.*

Загальні висновки до дисертації є цілком обґрунтованими, в повній мірі акумулюють основні результати роботи, оскільки випливають з її змісту та відповідають науково-дослідницьким завданням.

Зміст автореферату відповідає основним положенням і результатам, викладеним у тексті дисертації, які, в свою чергу пройшли достатню апробацію на низці всеукраїнських та міжнародних конференцій, відображені 27-ми публікаціях. У тому числі: 26 – у фахових виданнях з історичних наук в Україні (три внесені до наукометричної бази Web of Science Core Collection) та одна – у закордонному науковому журналі. Зміст окремих аспектів роботи оприлюднено у 5 збірниках статей міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій. Додатково відображають результати дисертації 6 наукових праць. У тому числі

біографічний довідник, 2 монографії (одна у співавторстві), дві статті у закордонних та одна – у вітчизняному наукових журналах.

Практичне значення і впровадження одержаних результатів дослідження полягає у тому, що основні положення дисертації, нагромаджений у ній фактичний теоретичний матеріал можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць із розвитку спецслужб, новітньої історії України, локальних досліджень українського національно-визвольного руху. Водночас вони стануть істотним доповненням при підготовці лекційних курсів, методичних посібників та розробці навчальних програм, особливо для військової освіти. Окремі напрацювання мають науково-теоретичний потенціал для врахування при реформуванні правоохоронних органів України.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

Високо оцінюючи наукову новизну, обґрунтованість авторських висновків та практичне значення дисертації, варто звернути увагу на окремі зауваження, рекомендації й побажання, крім уже зазначених.

1. У першому розділі праці автор характеризує значний масив архівних джерел, які лягли в основу написання дисертації та аналізує історіографічний доробок з проблеми дослідження. Однак, на нашу думку, у цьому сюжеті автор мало уваги звернув на власне аналіз історіографії, обмежившись тільки переліком наукової літератури відповідно до її появи у хронологічному порядку. Деякі елементи критично аналізу містяться тільки в частині першого параграфу розділу, присвяченій зарубіжній історіографії проблеми.

2. Теж саме стосується характеристики джерельної бази дослідження. Автор значно більше уваги зосереджує на інформації про локалізацію зосередження тих чи інших комплексів документів, ніж на їх аналізі та особливостях використання під час написання роботи

3. Не зовсім доречним та аргументованим, на нашу думку, є включення сюжету про створення Народно-визвольної революційної організації на Волині в 1944 р. у розділ про структуру спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (с.154). Адже реальної діяльності, ця організація фактично не проводила. Власне, сам автор говорить тільки про наміри, плани («планувалося змінити назву...» (с. 154)), а не їх реалізацію.

4. Вкотре наголошуючи на надзвичайно потужному джерельному підґрунті рецензованої роботи, не можна не зауважити, що подекуди автор надто захоплюється цифровим фактажем, посиланням на інформацію з директивно-нормативних документів, не підсилюючи її прикладами реалізації тих чи інших розпоряджень, інструкцій тощо на практиці. Подекуди автор обмежується тільки констатацією фактів без їх належного пояснення чи обґрунтування. Наприклад, автор стверджує, що в 1945 р. «найбільш масштабними ліквідації СБ внутрішньої агентури були на Рівненському Поліссі. На теренах Галичини ліквідації СБ внутрішньої ворожої агентури мали значно менші масштаби» (с. 361), однак не пояснює причин такої ситуації. На с.374 констатується, що «чимало з місцевих мешканців Волині та Західного Полісся стали невинними жертвами СБ. У тому числі окремі сім'ї підпільників». Думається, що ця теза могла б бути підтвердженою більш конкретними прикладами, наприклад, зі спогадів сучасників тих подій, або ж іншого нарративного джерела.

Висновок про відповідність роботи вимогам МОН України

Висловлені вище зауваження й побажання до дисертації носять переважно рекомендаційний характер і не применшують наукової вартості виконаного дослідження. Загалом, дисертація «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921-1991)», є досить оригінальною, самостійною, завершеною в рамках визначених мети і завдань працею, виконаною на належному науково-методологічному рівні. Робота відзначається науковою новизною, є предметним внеском у дослідження історії спецслужб України і відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016р.), а її автор – Антонюк Ярослав Миколайович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Завідуюча кафедрою
всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
доктор історичних наук, професор

Г. М. Стародубець

Підпис Стародубець Г.М. підтверджую

Проректор з наукової і міжнародної роботи,
кандидат економічних наук, доцент

Т.В. Боцян